

Politikai szövegek és fordítástudomány

3. rész: Van Dijk kritikai diskurzuselemzési modellje és a fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell

Bánhegyi Mátyás

E- mail: banhegyi.matyas@kre.hu

Kivonat: A tanulmány részletesen mutatja be van Dijk kritikai diskurzuselemzési (CDA) megközelítését, annak alaptéziseit és ismérveit. Ezt a van Dijk-i CDA fordítástudományi vonatkozásainak és fordítástudományi kapcsolódási pontjainak leírása követi. A cikk ezután van Dijk (1993, 1997, 2001, 2003) leggyakrabban használt CDA modelljét, a diskurzus-társadalom hatásmodellét ismerteti. Ennek kapcsán bemutatjuk a modell négy alkotóelemét, illetve azok számos aspektusát. Érvelésünk szerint a modell adaptált változata elvi síkon sikerrel használható fel a hatalommal és az ideológiával összefüggő szövegyelvészeti megközelítésű fordítástudományi kutatások céljaira. Ebből kiindulva tanulmányunk zárásaképpen részletesen bemutatjuk és leírjuk az általunk e célra kifejlesztett fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodellét, továbbá a modellt felépítő alkotóelemeket, illetve ezek aspektusait.

Kulcsszavak: politikai diskurzus, ideológia, hatalom, van Dijk-i kritikai diskurzuselemzés, fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell

1 Bevezető

Három részből álló tanulmánysorozatunk 1. része (Bánhegyi 2010a) a kritikai diskurzuselemzés előzményeit és legmeghatározóbb iskoláit ismertette, a 2. rész (Bánhegyi 2010b) pedig a fordítástudomány terén megjelent, politikai szövegekkel összefüggő fordítástudományi kutatásokat vette górcső alá, valamint az e területen napvilágot látott kritikai diskurzuselemzési tanulmányokat részletezte. A tanulmánysorozat jelen, 3. része van Dijk kritikai diskurzuselemzési modelljét részletezi és bemutatja, hogy az elemzési modell hogyan adaptálható politikai szövegek fordítástudományi elemzésének céljára.

A tanulmány felépítése a következő: először van Dijk (1993, 1997, 2001, 2003) kritikai diskurzuselemzési (CDA) megközelítéséről írunk röviden. Ezt követően bemutatjuk van Dijk (1993, 1997, 2001, 2003) CDA modelljét (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: van Dijk-i CDA), majd leírjuk az ezen modell alapján létrehozott specifikus fordítástudományi modellt, amely célzottan politikai szövegek fordítástudományi kutatásának céljaira használható fel.

2. Van Dijk (1993, 1997, 2001, 2003) CDA megközelítése

Ahogy azt a tanulmánysorozat 2. részében (Bánhegyi 2010b) is láthattuk, a politikai szövegek fordítástudományi kutatásai jellemzően a következő kérdésköröket vizsgálják, illetve vizsgálhatják: a forrás- és célnyelvi szövegben fellelhető ideológiai tartalmak azonosítása és értelmezése a szövegalkotási gyakorlat szempontjából (hogyan és miért éppen így épül fel a kérdéses szöveg), a forrás- és célnyelvi szövegekhez kapcsolódóan az adott társadalmak és szövegalkotók jellemzése és vizsgálata, a szövegben megjelenő hatalom megnyilvánulásainak azonosítása, valamint a szövegben (esetlegesen) megjelenő elfogultság leírása. Amint alább látni fogjuk, a van Dijk-i CDA pontosan ezeket a témákat veti fel, és éppen ezeket a szövegjellemzőket teszi elemezhetővé, leírhatóvá, illetve megmagyarázhatóvá.

Mielőtt azonban belefogunk a van Dijk-i CDA ismertetésébe, meg kell határozni, hogy pontosan mi is ez a kritikai diskurzuselemzési megközelítés. Erre van Dijk a következő meghatározást adja: a CDA olyan „diskurzuselemzési megközelítés, amely elsősorban arra kíváncsi, hogy írott és beszélt szövegekben – az adott társadalmi és politikai kontextus viszonylatában – hogyan élnek vissza a társadalmi hatalommal, elnyomással és egyenlőtlenséggel, valamint hogy hogyan tartják fent ezen állapotokat, illetve hogy hogyan tesznek ellenük” (van Dijk 2001: 352¹). Van Dijk elsősorban arra keres válaszokat, hogy a hatalmat birtokló csoportok hogyan tartják ellenőrzésük alatt a nyilvánosságnak szóló diskurzust (azaz a nyilvánosságnak szánt bármilyen szöveget), és hogy ez az ellenőrzött diskurzus hogyan hat a kevesebb hatalmat birtokló társadalmi csoportok elméjére és cselekvésére, továbbá hogy a dolgok ilyen állásának milyen társadalmi következményei vannak.

Tanulmányunk 1. részében (Bánhegyi 2010a) már leírtuk a van Dijk-i CDA főbb alaptéziseit és ismérveit, és arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a CDA megfelelő elméleti alapokon nyugszik, és segítségével lehetővé válik a diskurzus társadalmi, hatalmi és ideológiai aspektusainak elemzése. Ehhez képest annyiban lépünk most tovább, hogy tágabb perspektívában nézve megállapítható, hogy a van Dijk-i CDA-ra támaszkodva elősegíthetjük a politikai szövegek fordítóiban és befogadóiban a kritikai tudatosság kiépülését. Továbbá elmondható, hogy a CDA esetleges fordítástudományi adaptációja potenciális társadalmi, politikai és fordítás-módszertani vonatkozásokat tartogat.

Az alábbiakban a diskurzus és a társadalom közötti kapcsolatot igyekszünk még alaposabban körüljárni. Ám ennek megértéséhez nélkülözhetetlen a van Dijk-i CDA alaptéziseinek és ismérveinek alaposabb ismerete. Erre a jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt még összefoglalás szintjén sem térünk ki, a részletes ismertetést lásd Bánhegyi (2010a).

¹ Az angol idézeteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

3. A diskurzus és a társadalom közötti elméleti kapocs: a diskurzus-társadalom hatásmodell

Korábban már leírtuk, hogy a társadalmi és a mentális folyamatok – valamint így a hatalom és az ideológia megteremtése és reprodukciója – egymással kapcsolatban állnak. Annak érdekében, hogy megérthessük, hogy a hatalommal rendelkező csoportok hogyan kontrollálják a nyilvános diskurzust, és hogy leírhatjuk egyrészt azt, hogy az ilyen diskurzus hogyan befolyásolja a kevesebb hatalommal rendelkező csoportok elméjét és cselekvését, valamint másrészt azt, hogy az ilyen befolyásolásnak milyen társadalmi következményei vannak, szükség van arra, hogy a diskurzus és a társadalom közötti kapcsolatot feltárjuk, azonosítsuk és leírjuk. A van Dijk-i CDA szerint (1993, 1997, 2001, 2003) ez a kapocs a **diskurzus-társadalom hatásmodell**, amely összeköti a diskurzust a társas-társadalmi gondolkodással és cselekvéssel. A hatásmodell segítségével a diskurzust annak társadalmi, kulturális és történelmi kontextusában, illetve e kontextus segítségével értelmezhetjük. Ebből a célból a diskurzus-társadalom hatásmodell a következő – a diskurzusnak a társadalomhoz kapcsolódó jellegéből fakadó – alkotóelemekből épül fel: **cselekvés, kontextus, hatalom és ideológia**. A hatásmodellben az alkotóelemek további **aspektusokra** tagolódnak. Az alábbiakban leírjuk van Dijk modelljét, majd pedig bemutatjuk a modell általunk javasolt, politikai szövegek fordítástudományi elemzése céljából létrehozott adaptációját.

3.1 A diskurzus-társadalom hatásmodell 1. alkotóeleme: cselekvés

A **cselekvés** a diskurzus-társadalom hatásmodell azon alkotóeleme, amely minden olyan tényezőt magában foglal, amely révén a „diskurzus a társas interakció egyfajta megjelenési formájává válik” (van Dijk 1997: 9). A cselekvés alkotóelemen belül az alábbi aspektusokat találjuk: (a) szándékoltság; (b) perspektíva; (c) implikációk, következmények és alkotóelemek; valamint (d) interakció. Ezeket a fenti sorrendben bemutatva az alábbiakban fejtjük ki részletesebben.

(a) A **szándékoltság** azt jeleníti meg, hogy a diskurzus valójában szándékolt, és szándékkal megvalósuló, kontrollált, adott céllal létrejövő emberi tevékenység (van Dijk 1997), amely a diskurzus funkcionális jellegére utal, azaz hogy minden kommunikáció valamilyen céllal, tudatos cselekvés révén jön létre;

(b) a **perspektíva** azt írja le, hogy a szövegjellemzők alapján a befogadó hogyan értelmezi majd a diskurzust. Ez azon az állásponton, illetve perspektíván múlik, amelyet a befogadó és az adott diskurzus egymáshoz képest elfoglal: így a befogadó egyetérthet a szövegben elmondottakkal vagy ellenezheti azokat, kritikával illetheti vagy támogathatja a szövegben leírt eseményeket, témákat, cselekményeket stb. (van Dijk 1997). A perspektíva

akkor nagyon fontos, amikor a diskurzus értelmezéséről beszélünk, hiszen ez az értelmezés a diskurzus szerzőjének álláspontja révén azonnal pozicionálja a befogadó szövegértelmét, azaz azt befolyásolja, hogy a befogadó hogyan értelmezi a szövegben leírtakat;

(c) az **implikációk, következmények és alkotóelemek** aspektus a diskurzussal kapcsolatba hozható közös társas-társadalmi szituációval és annak társadalmi realizációival van kapcsolatban. Annak érdekében, hogy a diskurzus valóban társas-társadalmi cselekvést is megvalósítson, a diskurzus megalkotásakor egyrészt lokúciós aktusokat kell véghezvinni, másrészt pedig a diskurzusnak jelentenie kell valamit, azaz propozíciós aktusoknak is meg kell valósulniuk benne (van Dijk 1997). Éppen ezért a diskurzus-elemzésnél a propozíciós tartalom mellett tekintetbe kell venni a szövegben megjelenő lokúciós és (amennyiben vannak ilyenek) illokúciós aktusokat is;

(d) az **interakció** a kommunikációs esemény során megvalósuló, a kommunikációs partnerek között létrejövő elengedhetetlen társas kapcsolatot, azaz kapcsolatteremtést, kapcsolatfelvételt jelenti (pl. a kommunikációs esemény előtti találkozás stb.).

A cselekvés mellett azonban a kontextus – avagy a diskurzus körülményei – is fontosak abból a szempontból, hogy a diskurzus társas-társadalmi megvalósulása végbemehessen, illetve hogy azt értelmezhesük.

3.2 A diskurzus-társadalom hatásmodell 2. alkotóeleme: kontextus

A CDA társadalmi alapokon nyugvó megközelítés, és mint ilyen a diskurzust annak társas-társadalmi kontextusában tanulmányozza (van Dijk 1997). Van Dijk szerint bármilyen diskurzus egy adott helyzetben, azaz kontextusban jön létre. Ebből kiindulva a kontextus „egy eseményt, cselekményt vagy diskurzust körülvevő olyan környezet vagy körülmény, amely háttérként, helyzetként, körülményként, feltételként vagy következményként [funkcionál] az adott diskurzus vonatkozásában” (van Dijk 1997: 10). Más szavakkal: a kontextus a társas-társadalmi helyzetnek a társadalommal kapcsolatos azon jellemzőire utal, amelyek az adott diskurzus vonatkozásában, és ebből következően a diskurzus elemzésével kapcsolatosan relevánsnak számítanak (van Dijk 1997: 10). Van Dijk hatásmodelljében a kontextus legtágabb meghatározásába az alábbi aspektusok tartoznak:

(a) **résztevők:** ezek azok a személyek, akik részt vesznek a kommunikatív eseményben, és akik egyúttal részesei is azon kontextuális feltételeknek, amelyek az adott résztvevők függvényében változnak. Ez az aspektus valójában a résztvevők azonosítását takarja, és arra a feltevésre épül, hogy a diskurzusstruktúra a résztvevők függvényében változik (pl. egy adott hír tálalását meghatározza az, hogy kik is a befogadók);

(b) **helyzet,** amely a kommunikációs helyzet közvetlen (fizikai) jellemzőivel van kapcsolatban;

(c) **kellékek**, amelyek az intézményesített kontextusok kommunikatív eseményeinek részei, és amelyek olyan dolgokat is magukban foglalnak, mint pl. bútorok, szobák stb.;

(d) **nonverbális cselekedetek**, amelyek összefoglaló jelleggel utalnak minden nonverbális, jelentéssel bíró cselekedetre, mint pl. kézmozdulatok stb.;

(e) **magasabb szintű cselekvés**: Van Dijk (1997: 14) itt arra gondol, hogy az adott kommunikatív kontextus mellett „a kontextust a [kommunikációhoz kapcsolódó] egész helyzet, illetve esemény fényében magasabb szinten is meg kell határozni”. Ez valójában arra utal, hogy a magasabb szintű cselekvés meghatározása azért fontos és szükséges, mert általában minden kontextus része egy (előre eltervezett vagy egymással összefüggő) eseménysorozatnak;

(f) **helyi és kiterjedtebb kontextus**, amely magában foglalja az interakciós – azaz a közvetlen – kontextust és a társadalmi – azaz a tágabban értelmezett (történelmi) – kontextust is. Ez az aspektus a diskurzus közvetlen és hosszabb távú társas-társadalmi és politikai hatásaihoz kapcsolódik. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy a kontextusok nem változatlanok, nem statikusak, hanem dinamikus jellegűek, azaz állandóan változnak, és egyszerre részei a helyi és a kiterjedtebb kontextusnak is. Fontos megemlíteni még azt is, hogy a kontextus meghatározása a legnagyobb igyekezet mellett sem lehet teljesen objektív, hiszen a kontextus az egyén elméjében létrejövő olyan „társadalmi alapokon nyugvó mentális konstruktum” (van Dijk 1997: 16), amely vonatkozásában az elemző szubjektív értelmezéséről is beszélnünk kell, hiszen az elemző is csak saját elméje útján képes érzékelni, értelmezni a kutatott kontextusokat.

A kontextus-alkotóelem leírása után a következő pontban a diskurzus-társadalom hatásmodell 3. alkotóelemét, a hatalmat ismertetjük.

3.3 A diskurzus-társadalom hatásmodell 3. alkotóeleme: hatalom

Van Dijk (1997) szerint a hatalom a társas csoportviszonyokhoz kapcsolódó egyik legfontosabb fogalom. Ezek a társas csoportviszonyok a diskurzusban szintén felbukkannak, és ebből következően a diskurzusban kifejezett hatalom elemezhető. A van Dijk-i CDA-ban a hatalom kifejezés olyan, csoportok és intézmények által birtokolt társadalmi hatalmat feltételez, amely „a társadalmilag értékesnek tartott erőforrásokhoz – mint pl. jólét, jövedelem, pozíció, státus, erő, csoporthoz való tartozás, oktatás és tudás – való privilegizált hozzájutást jelenti” (van Dijk 1993: 254).

A társadalmi hatalom egyúttal befolyást is takar: a több hatalommal rendelkező csoportok ellenőrzés alatt tudják tartani más csoportok (tagjainak a) cselekedeteit és gondolkodását (van Dijk 2001). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy azon társadalmi csoportokat, amelyek más csoportok felett ellenőrzést tudnak gyakorolni, több hatalommal rendelkező csoportokként tartják számon. Ezt a

fajta társadalmi „többlethatalmat” két módon lehet érvényesíteni: (1) elnyomó hatalom útján, mint amilyen pl. a katonai hatalom, amelynek alapja a nyílt erő, illetve (2) meggyőzésre alapuló hatalom útján, amely a diskurzusban megnyilatkozó tudásra, információkra és megbízhatónak vélt ismeretanyagra épül. Ebből következik, hogy a hatalommal rendelkező csoportok más csoportok szabad cselekvését korlátozni tudják, de ezenfelül ez utóbbi csoportok gondolkodását is befolyásolhatják a meggyőzés, a manipuláció és az ideológia eszközeivel (van Dijk 1993).

Ahogy azt már az imént leírtuk, a fizikai hatalom mellett nyilvánvalóan a kognitív hatalommal is lehet csoportokat befolyásolni, amely diskurzusban megjelenő meggyőzésként és egyéb, a saját érdekek előremozdítását célzó és mások gondolkodását befolyásoló stratégiák formájában jelenik meg (van Dijk 1993). Magától értetődő módon „a demokráciákban mások meggyőzésére a fizikai erő helyett nyelvi erőt használnak” (Jones és Wareing 1999: 38), amelyet többek között mediatizált diskurzusok – pl. híryanagyok és fordításaik – ilyen célú felhasználásával sikerül megvalósítani. Mivel a hatalom megjelenik a diskurzusban, ezért a diskurzus-társadalom hatásmodellnek – a társadalmi hatalom és dominancia diskurzus terén való megnyilatkozásainak leírása és megmagyarázása révén – képesnek kell lennie arra, hogy a hatalmi relációkat megfogalmazza (van Dijk 2001). Pontosabban a hatásmodellnek meg kell próbálnia megmutatni, hogy a hatalom és a dominancia hogyan valósul meg, hol érhető tetten a diskurzusban.

A média világát és a hatalom kérdését összekapcsolva van Dijk (1993: 255) kijelenti, hogy a jelenlegi mediatizált világban „a hatalom és a dominancia általában szervezett és *intézményesített* módon valósul meg” (kiemelés az eredetiben). Ebben az értelemben a társadalmi dominanciát – azaz a hatalmat – a média segítségével és ideológiai eszközök révén lehet fenntartani és reprodukálni. Van Dijk (1993) azon csoportokat, amelyek fenntartják vagy reprodukálják a hatalmat, illetve amelyek ebben segédkeznek, hatalmi elitnek nevezi. Ezen elitnek szinte kizárólagos joga van ahhoz, hogy a nyilvános diskurzushoz hozzáférjen. Pont ilyen módon kontrollálják az újságírók a mediatizált diskurzust is, és ugyanez igaz a fordított diskurzus vonatkozásában a fordítókra. Van Dijk (2001) szerint az ilyen elit csoportok tartják ellenőrzésük alatt a diskurzus kontextusát (az adott társas-társadalmi helyzet jellemzőit), strukturáját (pl. műfaját) és témáit (makrostrukturáját). Ebből következően az újságírók – és ugyanígy a fordítók is – tagjai lehetnek a hatalmi elitnek.

Mint fentebb említettük, a hatalom a diskurzus megalkotására és a diskurzushoz való hozzáférésre is kiterjed. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a hatalmi elit dönti el, hogy a diskurzus kinek a hatalmát erősítse, illetve hogy a diskurzusban ki hallathatja a hangját (kinek a nézeteit, véleményét stb. adják közre). Így érthető, hogy a diskurzus ily módon könnyen „hozzájárulhat az egyenlőtlen hatalmi viszonyok kiépítéséhez és reprodukálásához” (Fairclough és Wodak 1997: 258), ennél fogva pedig az egyenlőtlen hatalmi viszonyok fenntartásához, illetve megerősítéséhez. Ha pedig a diskurzushoz való hozzáférést, a diskurzus révén való hatalomgyakorlást és a diskurzusban a hatalom szándékos reprodukcióját intézményesített és társadalmilag strukturált, hihető (vagy

annak látszó), önkényes módon valósítják meg annak érdekében, hogy egyes társadalmi csoportok érdekeit érvényesítsék, és hogy ezen csoportok hatalmát legitimálják, akkor ideológiáról beszélhetünk. A diskurzus-társadalom hatásmodell ezen 4. alkotóelemét a következő pontban ismertetjük.

3.4 A diskurzus-társadalom hatásmodell 4. alkotóeleme: ideológia

Az ideológia „a hatalom kognitív megfelelője” (van Dijk 1997: 5). Azaz az ideológia a hatalom és a dominancia társadalmi realizációja abban az értelemben, hogy az ideológia meghatározza, hogy a nyelvhasználók domináns, dominált, illetve egymással versengő társadalmi csoportok tagjaiként – bizonyos csoportok érdekeinek diskurzusokon keresztül történő érvényesítése céljából – hogyan vesznek részt e diskurzusokban (van Dijk 1997). Ebből az következik, hogy az ideológiának társadalmi funkciói is vannak: „az ideológiát domináns csoportok hozzák létre annak érdekében, hogy egyrészt az adott társadalomban saját dominanciájukat reprodukálják, illetve legitimálják” (van Dijk 1997: 25), másrészt pedig hogy mások gondolkodását befolyásolhassák. A diskurzus-társadalom hatásmodell ideológia nevű alkotóeleme pont ebből az okból jelenik meg e szövegelemzési célú modellben.

A gondolkodás befolyásolása azonban nem merül ki egyszerűen abban, hogy bizonyos társadalmi helyzeteket és értékeket másokkal elfogadtatunk. E befolyásolása a tudás és tanulás feletti hatalomra (azaz a rendelkezés képességére) is kiterjed, amely nemcsak meghatározza a világról kialakított értelmezésünket és annak megértését, hanem a diskurzus előállításának és megértésének, valamint a társas-társadalmi cselekvések megvalósításának alapjául is szolgál (van Dijk 1993). A gondolkodás befolyásolása ezenkívül kiterjed még arra is, hogy a domináns társadalmi csoportok olyan társadalmi és diskurzív helyzeteket hoznak létre, amelyek révén az olyan alternatív társadalmi berendezkedéseket, mint pl. nem az aktuálisan hatalommal rendelkező csoportok hatalmi dominanciája, kizárják a lehetséges társadalmi berendezkedések köréből. Ez a fajta befolyásolás olyan helyzetek megteremtését is jelenti, amelyekben a nyilvánosság „nem rendelkezik a szükséges tudással és hitekkel ahhoz, hogy a számára rendelkezésre álló diskurzust és információkat megkérdőjelezze” (van Dijk 2001: 357). Ennélfogva a gondolkodás befolyásolásán keresztül az ideológia mind társas-társadalmi, mind pedig diskurzív szinten működik.

Az ideológia akkor a leghatékonyabb, ha azt mint az élet természetes és megváltoztathatatlan rendjét fogadják el, és ha senki sem kérdőjelezi meg az uralkodó ideológiát. Jones és Wareing (1999) szerint a társadalom legnagyobb része nem lázad az uralkodó ideológia ellen, hiszen ezt a társadalmi berendezkedést természetesnek és megkérdőjelezhetetlennek véli. Az ideológia éppen ezért akkor sikeres, ha az adott társadalom az aktuálisan létező hatalmi relációkat a társas megismerésen keresztül elfogadja. Mivel a társas megismerés bizonyos realizációi jelen vannak a diskurzusban is, valójában a társas megismerés jelenti a kapcsolódási pontot az ideológia és a diskurzus között. Ebből következik, hogy ha az ideológia diskurzusbeli realizációit érteni, elemezni szeretnénk, és meg akarjuk őket magyarázni, akkor szükség van arra, hogy megértsük, mit

takar a társas megismerés gyakorlata, azaz hogy e megismerés hogyan zajlik, és hogy milyen mentális konstruktumok hozzák létre.

3.4.1. Társas megismerés

A van Dijk-i CDA-ban a társas megismerés fogalma az adott társadalomnak, értékeknek, normáknak stb. az egyének és az egész társadalom által történő percepcióját takarja. Van Dijk (1993: 257) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „a társas megismerés a diskurzus és a cselekvés, illetve az egyén és a csoport közötti hidat, átmenetet, kapcsolatot biztosítja. [...] A társas megismerés társas, mivel annak meglétét a csoporttagok feltételezik” (van Dijk 1993: 257). A társas megismerés ilyen módon meghatározza a csoportviszonyok percepcióját és a csoportviszonyok realizációját, ezáltal hozzájárulva az ideológia létrehozásához és reprodukciójához. Az ideológiát végső soron a társas megismerés hozza létre, illetve reprodukálja a diskurzusban megjelenő értékelő hitek és vélemények révén (van Dijk 1993).

A van Dijk-i CDA-ban a társas megismerés sokféle mentális cselekményt és azok – többek között diskurzusban megjelenő – magatartásbeli realizációit öleli fel. Ilyen mentális cselekmény pl. a hit, a vélemény, az attitűd és ezek alfajai. Annak érdekében, hogy a társas megismerés során megvalósuló ideológiai (re)produkciót le tudjuk írni, ezeket a mentális cselekményeket meg kell érteni, és ezen cselekményeknek a diskurzusban megjelenő realizációit le kell írni. Lásuk tehát ezt a folyamatot részletesebben.

A kognitív tudományokra alapozva van Dijk (2003: 7) abból indul ki, hogy a kognitív pszichológia és a szociálpszichológia sokféle fajtáját különbözteti meg az egyének által igaznak, valósnak tartott mentális információknak, azaz **hiteknek**. Így különbséget tehetünk személyes és társadalmi hitek, tudás, vélemények és attitűdök között. Alább a van Dijk-i CDA-ban használatos többféle hitet, véleményt és attitűdöt ismertetjük annak érdekében, hogy le tudjuk írni, hogy ezeknek milyen diskurzusbeli realizációi lehetnek.

Ha a hiteket (személyes hitet, értékelő hitet vagy ezek bármilyen más alfaját, ld. részletesen alább) számos személy osztja, akkor **társadalmi hitekről** beszélhetünk. „Ezek tipikusan olyan hitek, amelyek mellett társadalmi viszonylatban ki lehet állni, amelyekről vitatkozni lehet, és amelyeket meg lehet védeni” (van Dijk 2003: 9). Természetesen egy adott csoporton belül a szokványos és számos ember által elfogadott véleményeket és attitűdöket minden csoporttag elfogadja, és még véletlenül sem kérdőjelezi meg őket (van Dijk 2003), aminek eredményeképpen diskurzusban megjelenő, általánosan elfogadott csoportnormák és -értékek alakulnak ki. Ezért nagyobb csoportok – pl. társadalmak – esetében elmondható, hogy az ideológiát az olyan, csoportok által birtokolt társadalmi hitek alkotják, „amelyek a csoport jellemző tulajdonságaihoz – pl. identitás, társadalomban elfoglalt hely, érdeklődési kör, célok és az egyéb csoportokhoz való viszonyulás – kötődnek” (van Dijk 2003: 7).

Van Dijk véleménye szerint az egyének az őket körülvevő világról alkotott mentális reprezentációikra támaszkodva olyan megnyilatkozásokat tesznek, amelyek **személyes hiteken** alapulnak, azaz olyan mentális

információkon, amelyeket az adott személy saját szemszögéből igaznak, valósnak fogad el. A meggyőződésnek két fajtája van: a **tudás** és az értékelő tartalmú meggyőződés. A tudás olyan tényeken alapuló, igaz, a valósággal koherens meggyőződés, amely az adott társadalom tagjai által birtokolt és elfogadott közös, általános társadalmi tudást feltételez (ismeretanyag, kulturális tudás stb.).

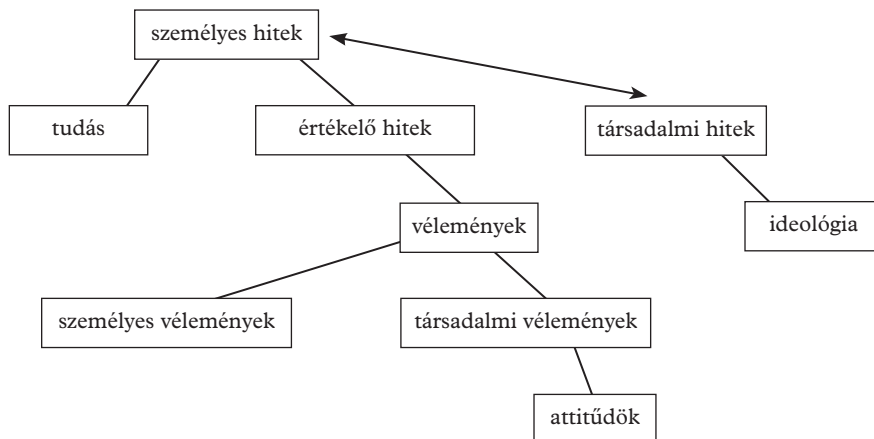
Az értékelő tartalmú meggyőződés viszont mentális értékelő folyamatok révén jön létre, és jellemzője, hogy nem létezik olyan objektív kritériumrendszer, amely alapján egyértelműen eldönthető, hogy az adott állítás igaz-e vagy hamis. A könnyebb érthetőség kedvéért szeretném ezt egy nagyon egyszerű példával illusztrálni: értékelő tartalmú meggyőződés pl. az „X. Y. jó ember” megnyilatkozás, amely a véleményformáló saját kritériumrendszere szerinti személyes döntés eredményeképpen jön létre.

Egyfajta értékelő tartalmú meggyőződés a **vélemény** is. A vélemény olyan hamis vagy egyértelműen nem igazolható meggyőződés, amely morális vagy egyéb értékelés alapján jön létre. Itt jegyzendő meg, hogy az egyének különféle mentális reprezentációinak eltérő volta és tudásbeli különbségei miatt a vélemény és a tudás, valamint az ezek – és akár az értékelő tartalmú meggyőződés – közötti határvonalak elmosódhatnak. A morális vagy egyéb értékelési szempontok kialakulásához azonban nyilvánvalóan szükséges az egyénre ható társadalmi értékrend megléte és annak az adott egyén által való előzetes elfogadása és internalizációja. Nyilvánvalóan elmondható ezért, hogy az egyének véleménye társadalmilag elfogadott normákon alapul, és ez még akkor is igaz, ha ezen normák társadalmanként, illetve az ezen társadalmak részeként funkcionáló csoportonként eltérőek lehetnek.

A véleményeknek két fajtája van: **személyes** és **társadalmi vélemények**. Az előbbi alatt egy egyén értékelő tartalmú meggyőződését vagy véleményét értjük, az utóbbi pedig egy adott társadalmi csoport által vallott és egy bizonyos kérdés vonatkozásában megnyilvánuló értékelő tartalmú meggyőződést takar. Az adott társadalmi csoportok által birtokolt és általuk elfogadott társadalmi vélemények nagyobb, komplexebb, egymással összefüggő, egymásra ható véleménystruktúráit pedig **attitűdnek** nevezzük.

A személyes hitek, a tudás, az értékelő hitek, a vélemények, a személyes és társadalmi vélemények, az attitűdök, a társadalmi hitek és az ideológia egymáshoz való viszonyát az 1. ábrán láthatjuk. Itt jegyezzük meg, hogy a személyes hitek és a társadalmi hitek kölcsönösen hatnak egymásra, aminek köszönhetően a köztük lévő határvonal elmosódik. Az ábrán látható nyíl erre utal.

A diskurzusban megjelenő szövegalkotás jellemzői – beleértve ebbe a fordítást is – és a személyes hitek kapcsolatát illetően elmondható, hogy a „konkrét szövegalkotás és szövegértelmezés megvalósulása úgynevezett modelleken, azaz az élmények, események, helyzetek és az azokról alkotott vélemények mentális reprezentációin alapul” (van Dijk 1993: 258). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szövegalkotás során minden esetben szerepet játszanak személyes, nem szükségszerűen objektív hitek, vélemények és attitűdök, valamint hogy a társadalomnak az egyénre gyakorolt hatását ezen mentális reprezentációk tárgyalásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni.

1. ábra: Az egyének mentális és társas reprezentációi

Ebből következően ezek a mentális reprezentációk személyenként egyediek és ebből kifolyólag személyre szabott, egyéni és társadalmilag meghatározott jellegűek (van Dijk 1993). Ez azt is jelenti, hogy a társadalmilag megfogalmazott hiteket a diskurzusban mindig személyes hiteken keresztül írják le, értelmezik és verbalizálják, hiszen az egyes személyek saját diskurzusaikban (részben) társadalmilag megfogalmazott hiteket jelenítenek meg. A mindennapi diskurzív gyakorlat szempontjából mindez azt implikálja, hogy a személyes hitek a mindennapi diskurzusban legtöbbször értékelő hitek formájában jelennek meg, kivéve akkor, ha valaki csak és kizárólag a szigorúan vett tényekről beszél azok értékelése nélkül, ami viszont igen valószínűtlen. Így elmondható, hogy a diskurzus a szöveg írójának személyes hiteit tükrözi vissza (vö. Bánhegyi 2009a). Ennek a megállapításnak az ideológiával való összefüggéséről azt mondhatjuk el, hogy a szövegalkotó az ideológiát is értékelő hitek és ezek személyfüggő megjelenései, azaz vélemények formájában reprodukálja. Éppen ezért az ideológia szövegszerű megnyilvánulásait is részben értékelő hitek, részben pedig vélemények formájában találhatjuk meg, illetve mutathatjuk ki a diskurzusban.

A van Dijk-i CDA szerint az ideológia érvelésen keresztül is reprodukálható. Az érvelés ideológiát reprodukáló társadalmilag megfogalmazott hiteket jelenít meg, célja pedig az, hogy logikai meggyőzés révén elfogadtassa a diskurzusban megjelenő ideológiát a szövegbefogadóval. Az érvelés mellett az ideológia (re)produkciójában az implikátúra is szerepet játszhat, hiszen az implikátúra is kifejezhet ideológiát. Az implikátúra azáltal, hogy explicit módon semmit sem állít, teret hagy a befogadónak arra, hogy az implikált tartalmakat önmaguk fedezzék fel, és hogy ezáltal az implikátúrával kapcsolatos további következtetéseket vonhassanak le. Az a tulajdonság, hogy az implikátúra nehezen azonosítható és ennél fogva nehezen utasítható el, jelentősen megkönnyíti, hogy a hatalommal rendelkező csoportok bizonyos csoportok politikai nézeteit másokkal elfogadtassák. Ebből fakadóan az ilyen jellegű szövegek tartalma, implikátúrája és az implikátúra segítségével kifejezett tartalom megkérdőjelezhetetlennek és

elfogadottnak tűnik a befogadók számára. Ezzel kapcsolatosan van Dijk (2001) megjegyzi, hogy az ideológiai utalások akár teljes mértékben implicitek (előfel-tételezettek) is maradhatnak egy-egy diskurzusban.

Az ideológiát ezenfelül a lexikaválasztás, metaforák, párhuzamok stb. for-májában megvalósuló stilisztikai jellemzők és metaforikus kifejezések is tartal-mazhatják. A társadalmi véleményt kifejező ilyen szövegjellemzők szintén po-tenciálisan képesek ideológiát kifejezni, illetve reprodukálni. A fentiek mellett ideológiát formulaszerű nyelvhasználat (formulaic language) is kifejezhet. Van Dijk (1993: 266-67) erre a következő, az alábbiakban (eredetileg angol nyelvű) példákön keresztül bemutatott kategóriákat állította fel: **látszólagos tagadás** (*Nincs semmi bajom sem X-szel, de ...*); **látszólagos együttérzés** (*ezen döntése-ket pont az ő érdekükben hozzuk*); **populizmus** avagy **látszatdemokrácia** (*az embereknek nincs szükségük még több bevándorlóra*) és **az áldozat okolása** (*ők maguk felelősek a munkanélküliségért*).

Politikai szövegekben az ideológia (re)produkciójának nagyon gyakori módja a jól ismert „mi” és „ők” közti különbségtétel alkalmazása (van Dijk 1993). Ez a következő módon érhető el:

- érvelés: egy adott csoport negatív értékelése a gondosan kiválogatott és megfelelően előadott „tényekből” eredeztethető;
- retorikai eszközök: az „ő” negatív ténykedéseik és a „mi” pozitív csele-kedeteink szembeállítás, valamint eufemizmus, tagadás, illetve a „mi” negatív tevékenységünk jelentőségének alábecsülése, csökkentése;
- lexikaválasztás: olyan kifejezések használata, amelyek pozitív vagy negatív értékelést tartalmaznak, és amelyek egymással szembenálló társadal-mi csoportokat különböztetnek meg;
- történetek: a negatív eseményeket úgy mutatja be a szövegalkotó, mintha azt maga is átélte volna, továbbá az esemény negatív jellemzőiről – az adott esemény rossz színben történő láttatása esetén – hihető részleteket közöl;
- az „ő” negatív cselekményeik erőteljes hangsúlyozása. Ez történhet pl. címekben vagy mondatszerkezetekben transzaktivitású szerkezetek hasz-nálata révén (pl. az „ő” vonatkozásukban a negatívnak tartott ágens elő-térbe állítása, hangsúlyozása, fokalizálása);
- a hiteles szemtanúk tapasztalatára, ilyen forrásokra vagy szakértőkre tör-ténő hivatkozás. Ez mediatisált szövegekben a „mi” és az „ők” közti kü-lönbséget igen meggyőzővé tudja tenni.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a van Dijk-i CDA „a diskurzusstruktú-rák és a társas megismerés struktúráinak összefüggését” kutatja (van Dijk 1993: 259), azaz a van Dijk-i CDA a diszkurzív és a kognitív struktúrák vizsgálatával foglalkozik azok társas-társadalmi, politikai, történelmi és kulturális kontextu-sában. Ez a megközelítés pedig lehetővé teszi, hogy a van Dijk-i CDA-t politi-kai szövegek fordítástudományi kutatásának céljára használjuk.

4. A fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell

Az előzőekben ismertetett van Dijk-i CDA-ra és a diskurzus-társadalom hatásmodellre támaszkodva most az általunk fordítástudományi felhasználás céljából kialakított, politikai szövegek forrás- és célnyelvi összevetését lehetővé tevő modellt írjuk le. Az adaptált modellt fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodellnek neveztük el (röviden FDTH modell). Hasonlóan a diskurzus-társadalom hatásmodellhez az FDTH modellnek is négy alkotóeleme van: **cselekvés**, **kontextus**, **hatalom** és **ideológia**, amelyek ezen belül különféle aspektusokra tagozódnak. A modell kialakításának és adaptációjának rövid indoklása után a modell alkotóelemeit és azok aspektusait ismertetjük részletesen.

Két kritérium alapján határoztuk meg, hogy a diskurzus-társadalom hatásmodellből az FDTH modellbe mely aspektusokat emeljük át. Az egyik kritérium a politikai szövegek korábbi fordítástudományi kutatásának eredményeihez kapcsolódik, a másik pedig a politikai szövegek jellegével és az adott kutatási kontextussal van összefüggésben. Az első kritériummal kapcsolatosan elmondható, hogy az FDTH modell használatával lehetséges olyan elemzések és eredmények előállítása, amelyekről politikai szövegek fordítástudományi kutatásai korábban már beszámoltak (ld. cikksorozatunk 2. része). Így az FDTH modell segítségével szisztematikusan kutathatóvá válik a kérdéses szövegek sajátos nemzeti politikai kontextusa, a fordító mint a potenciálisan egymással szembe helyezkedő politikai nézetek ütközési pontja, a politikai szövegek fordításakor használatos fordítói stratégiák, a fordító saját politikai meggyőződésének fordításra gyakorolt hatásai, valamint a politikai szövegek tudatos manipulatív célú felhasználása (részletesebben ld. cikksorozatunk 2. részében).

Emellett a politikai szövegek jellegéhez és az adott kutatási kontextushoz kapcsolódó kritérium pedig úgy érvényesült az FDTH modell kialakításakor, hogy minden olyan aspektust bele kívántunk építeni a modellbe, amelyről úgy gondoltuk, hogy a szövegtípusok és a kutatási kontextusok fordítási célú kritikai elemzése vonatkozásában használható és értékelhető adatokat és eredményeket generálhat. Most pedig rátérünk az FDTH modell négy alkotóelemének és azok különféle aspektusainak részletes bemutatására.

4.1 Cselekvés

A **cselekvés** alkotóelem a kommunikációt mint társas interakciót vizsgálja. Ezen alkotóelem alatt a következő aspektusokat találjuk meg:

- (a) a szándékoltáság kapcsán azt vizsgáljuk meg és elemezzük, hogy mi a fő célja a forrás- és a célnyelvi szöveg megalkotásának, illetve megállapítjuk, hogy ezek a célok valóban azonosak-e;
- (b) a perspektíva vonatkozásában azt kutatjuk, hogy kinek a perspektíváját (nézőpontját) jeleníti meg a forrás- és a célnyelvi szöveg, továbbá itt térünk ki arra is, hogy melyik politikai oldal irányába mutatnak elfogultságot a

szövegek (már amennyiben az adott szövegek valamilyen elfogultságot tükröznek);

(c) az implikációk és következmények viszonylatában megvizsgáljuk, mit állítanak a szövegek explicit és implicit módon, és hogy az esetlegesen előforduló implikatúrák hogyan értelmezendők az adott társas-társadalmi, kulturális és politikai kontextusban;

(d) az interakciót a fordított diskurzus (értendő ez alatt itt a forrás- és a célnyelvi szöveg) írott jellegénél fogva hermeneutikai szempontból ugyan tudnánk értelmezni, ám ez a jelen kritikai diskurzus megközelítésünkön kívül esik, továbbá véleményünk szerint ez a módszer jelen esetben bizonytalan találgatásokat eredményezne. Ennélfogva ebben a modellben az interakció aspektus nem kap helyet.

4.2 Kontextus

A **kontextus** alkotóelem a diskurzusra és annak társas-társadalmi kontextusára világít rá. A kontextus alatt a következő aspektusokat találjuk:

(a) résztvevők: megállapítjuk, hogy az adott szövegeknek kik a befogadói, hogy a cél- és a forrásnyelvi szöveg jellemzői hogyan tükrözik a befogadókat, valamint összehasonlítjuk, hogy ha az utóbbi kapcsán különbségek vannak, akkor azok milyen jellegűek;

(b) mivel modellünk írott szövegek vizsgálatára vállalkozott, ezért a helyzet aspektust nem vizsgáljuk;

(c) hasonlóan az előző ponthoz, ugyanezen okból modellünk a kellekek aspektust sem vizsgálja;

(d) szintén emiatt a nonverbális cselekedetek aspektus sem jelenik meg modellünkben;

(e) a magasabb szintű cselekvés aspektusa kapcsán megvizsgáljuk, hogy a forrás- és célnyelvi szövegek hogyan illeszkednek a velük egyidejűleg létező és velük kapcsolatba hozható politikai agendá(k)ba és a szövegeket körülvevő aktuális politikai környezetbe, valamint hogy ezek vonatkozásában a forrás- és célnyelvi szövegek milyen helyet foglalnak el és milyen funkciót töltenek be;

(f) a helyi és kiterjedtebb kontextus aspektusa viszonylatában értelmezzük az(oka)t a kommunikatív kontextus(oka)t, amely(ek)ben a forrás- és célnyelvi szövegeket megalkották és amelyekben azokat befogadták, valamint ugyanitt térünk ki azokra a közvetlen és hosszabb távú társas-társadalmi és politikai hatásokra, amelyeket a szövegek okoznak, illetve amelyekkel a szövegek kapcsolatba hozhatók.

Ezen a ponton fontosnak tartjuk, hogy röviden kitérjünk az objektivitás kérdésére. Bár az elemző a kritikai diskurzuselemzéseknél szokásos távolságtartással igyekszik a szövegekhez közelíteni, elképzelhető, hogy az olvasók egy része a fenti aspektusok elemzése kapcsán adott elemzői magyarázatokat szubjektívnek vagy – saját álláspontjuk kapcsán akár – elfogultnak is találhatja. Ezt a kritikát

azonban az összes kritikai diskurzuselemzési iskola megállapításaira lehet vonatkoztatni, azaz ezen fenntartások magának a kritikai diskurzuselemzés „műfajának” szólnak. Annak azonban mindenki számára világosnak kell lennie, hogy a kritikai diskurzuselemzés – és ebből következőleg a jelen modell is – tagadhatatlanul tudományos alapokon és elméleti alapvetéseken nyugvó megközelítés, amelyet ennél fogva teljes mértékben elfogadott tudományos megközelítésnek kell elismerni.

4.3 Hatalom és ideológia

A hatalom és az ideológia alkotóelem kapcsán fontos látni, hogy ez két olyan bonyolult és összetett rendszer, amelyeket csak a vonatkozó társas-társadalmi, kulturális és politikai kontextusukban lehet megérteni és értelmezni. Éppen ezért az alábbiakban bemutatjuk, hogy az általunk megalkotott FDTH modell segítségével milyen módon elemezhető és értelmezhető egy politikai diskurzus hatalommal és ideológiával kapcsolatos jellemzői, és hogy ezek a jellemzők milyen módon kapcsolódnak az újságírók és a fordítók munkájához, illetve az általuk végzett szövegprodukciónak szakmai feladatokhoz.

Az FDTH modell hatalom alkotóeleme segítségével elemezni lehet, hogy mely társadalmi csoportok kapnak lehetőséget arra, hogy hangjukat hallassák; hogy az az újság (egyéb média), amelyben az érvelő politikai szöveg megjelenik, ily módon milyen hatalmat birtokol; hogy a fordítók az általuk végzett ilyen jellegű szövegek fordítása révén milyen hatalmat birtokolnak; valamint hogy az újságírók és a fordítók az általuk megalkotott szövegek révén hogyan alkotják meg, reprodukálják és valósítják meg a társadalmi dominanciát.

Megjegyzendő, hogy az újságírók jellemző módon az őket alkalmazó újságot szolgálják ki, és általában – különböző mértékben – az újság által is támogatott, elfogadott, illetve tolerált hatalmi struktúrákat reprodukálják. Ellenben a fordítók munkája ettől eltérő. Egy fordítási megbízás kapcsán a fordító potenciálisan azzal a hatalommal élhet, amelyet a munkával őt megbízó entitás birtokol: azaz a médiának dolgozó fordító az adott médium által birtokolt hatalommal rendelkezik a fordítási megbízás kapcsán. Ebből következőleg a fordítók által megalkotott célnyelvi szövegen keresztül a fordítók maguk is kontroll alatt tartanak bizonyos társadalmi csoportokat, mégpedig a fordítások befogadóit.

A mediatisztált szövegek fordítására vonatkozó megbízás önmagában kétféle hatalommal ruházhatja fel a fordítót: (1) a fordítók szövegei a nyilvánosság elé kerülnek, amiből az következik, hogy a fordítók ily módon hallathatják hangjukat; valamint (2) a célnyelvi szövegeken keresztül a fordítók az általuk megalkotott diskurzusban hatalmi struktúrákat jeleníthetnek meg.

A fordítónak – az általa elvégzett munka jellegének köszönhetően – három különféle lehetősége van a fordított szövegekben megjelenő hatalomhoz való viszonyulás vonatkozásában (vö. Baker 2006, aki az itt közölt 1. és 3. lehetőségről ír):

(1) a fordító a megbízó igényének kielégítése végett reprodukálja a megbízó számára előnyös hatalmi relációkat (elképzelhető, hogy ez a hatalmi reláció

nemcsak a megbízó számára előnyös, hanem a fordító számára is, amennyiben a fordító egyetért a fordítandó szövegben megjelenő hatalommal), vagy (2) a fordító esetlegesen a megbízó ellenében cselekszik azáltal, hogy elutasítja a fordítandó szövegben megjelenő hatalmi relációkat, illetve a célnyelvi szöveget úgy alakítja, hogy az más hatalmi relációkat tükrözzön, mint a forrásnyelvi szöveg, továbbá

(3) a fordító azt is megteheti, hogy az adott politikai témában más, nem kizárólag a hivatalosan/eredetileg kiválasztott szövegeket fordítja le, hanem más szövegeket is, és azokat saját kezdeményezéséből megjelenteti a médiában, és ily módon a célnyelvi kultúra számára az adott politikai téma vonatkozásában alternatív realitást hoz létre.

Természetesen, ha a fordítók a megbízó igényének kielégítésére törekszenek, és az ő szájze szerint szeretnének eljárni, akkor valószínűleg ők is hasznot szeretnének húzni a megbízó által birtokolt hatalomból, és ezért célnyelvi szövegekben is ugyanezeket, a megbízó érdekeit kiszolgáló hatalmi relációkat reprodukálják. Az FDTH modell segítségével azonosítható, hogy a hatalom vonatkozásában az újságírók és a fordítók melyik fenti stratégiát alkalmazzák munkájuk során.

A forrás- és a célnyelvi szövegben megjelenő ideológia – és az ehhez kapcsolódó társas megismerés – vonatkozásában a modell segítségével az értékelő hiteket és véleményeket vizsgáljuk, amelyek jelenléte társas és személyes hiteket és ebből következőleg ideológiai töltetet jelez. Korábbi kutatásaink (Bánhegyi 2008, 2009a, 2009b és 2009c) és van Dijk (1993) munkája azt mutatta, hogy az ilyen társas és személyes hitek olyan propozíciókban mutathatók ki, amelyek diszkurzív mikroszinten értékelő hiteket és véleményeket tartalmaznak. Ezért az értékelő hitek és vélemények formájában ideológiát tartalmazó propozíciókat keressük a szövegben, illetve ezeket vizsgáljuk és értelmezzük.

Az ideológia reprodukciója kapcsán – van Dijknak (1993, 1997, 2001) a hatalom és a mediatisztált diskurzus kapcsolatával foglalkozó kutatásaira és Jones és Wareing (1999) tanulmányára támaszkodva – elmondható, hogy az ideológia a forrás- és célnyelvi szövegekben valószínűsíthetően a következő diszkurzív elemek révén lesz jelen: érvelés, stilisztikai jellemzők, metafora és formulaszerű nyelvezet. Ezenkívül a forrás- és célnyelvi szövegek szöveg-összefoglalójában (gist) található érvelésben is rábukkanhatunk társadalmi véleményekre, amelyek mindenféle további magyarázat vagy érvelés nélkül is elfogadottnak és meggyőzőnek hatnak: „[az érvelés] meggyőző lehet a benne rejlő implicit feltevéseket tartalmazó társadalmi véleményeknek köszönhetően, és így azt [érvelést] a befogadók elfogadottnak tekintik” (van Dijk 2001: 358). A hatalom politikai szövegekben megjelenő, ilyen jellegű reprodukciója egyáltalán nem ismeretlen (van Dijk 2001, 2002, 2006). Ennek fényében az FDTH modell segítségével megvizsgáljuk tehát, hogy a fordítás a fordítói szövegalkotás révén hogyan reagál az ideológiát reprodukáló társadalmi véleményekre, és hogy ezekkel hogyan birkózik meg.

Az ideológia szövegszerű azonosítása céljából a lexikaválasztásként, metaforaként, párhuzamként stb. előálló stilisztikai jellemzőket és metaforikus kifejezéseket elemezzük, valamint ezen jellemzőket a bennük kifejezett ideológia vonatkozásában összehasonlítjuk a forrás- és a célnyelvi szöveg viszonylatában.

A szövegeket jellemző implicit és explicit módon kifejezett tartalmakat is elemezzük, így választ kapunk arra, hogy milyen implikaturát hordoz a szöveg. Az ilyen diskurzusimplikaturák kapcsán az olvasók olyan következtetéseket vonhatnak le, amelyek nincsenek explicit módon kifejtve a szövegben. Gyakran ezek az implikaturák az egyes frázisok és mondatok szintje felett jelentkeznek, illetve működnek.

Implikatura szintén jelen lehet a politikai üzenetben, azaz a politikai szöveg lehető legrövidebb, egymondatos összefoglalójában, és így az implikatura mint ilyen az ideológiát a szövegben implicit módon jelenítheti meg. Ez annál is inkább így van, mivel az implikatura nagyrészt a szövegalkotó és a befogadó tudására, valamint a diskurzust körülvevő kontextusra épül. A politikai szövegek pont ezért gyakran alkalmazzák az implikaturát: az ideológia reprodukciója és az ideológiai manipuláció sokszor implicit módon megfogalmazott hitek kommunikálása révén jön létre, mintsem azok explicit megfogalmazása révén. Így az ilyen hiteket sokkal nehezebb ideológiailag, illetve társadalmilag megkérdőjelezni. Az FDTH modell segítségével az ilyen célú újságírói és fordítói stratégiák kimutathatók és kutathatók.

Az ideológia reprodukcióját célzó formulaszerű nyelvezet kimutatására szintén alkalmas az FDTH modell a forrás- és a célnyelvi szöveg vonatkozásában. A formulaszerű nyelvezetet a forrás- és a célnyelvi szöveg viszonylatában vizsgálja a modell. Ezenkívül a modell azt is kimutatja, hogy a „mi” és az „ők” közti különbségtétel hogyan valósul meg a forrás és a célnyelvi diskurzus szintjén, illetve a modell segítségével ezen jellemzők összehasonlíthatók.

4.4 A fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell áttekintése

A fentiekben ismertetett van Dijk-féle diskurzus-társadalom hatásmodell segítségével felépített FDTH modellt – a könnyebb átláthatóság kedvéért – vázlatos formában mutatjuk be az alábbiakban. Az 1. táblázat tartalmazza az FDTH modell négy alkotóelemét és az egyes alkotóelemekhez tartozó aspektusokat is, illetve az utóbbiak rövid leírását.

1. táblázat

A fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell alkotóelemei és aspektusai

Cselekvés	
Aspektus	Leírás
szándékoltság	a forrás- és a célnyelvi szöveg megalkotásának fő célja
perspektíva	a forrás- és a célnyelvi szöveg által megjelenített perspektíva, valamint a szövegeknek egy adott politikai oldal irányába mutató lehetséges elfogultsága
implikációk és következmények	a szövegek explicit és implicit tartalma, valamint ennek az adott társadalmi, kulturális és politikai kontextusban történő értelmezése

Kontextus	
<i>Aspektus</i>	<i>Leírás</i>
részvevők	a szövegek befogadóit írja le, valamint azt mutatja meg, hogy a cél- és a forrásnyelvi szöveg jellemzői hogyan tükrözik a befogadók jellegzetességeit
magasabb szintű cselekvés	a forrás- és célnyelvi szövegeknek a velük egyidejűleg létező és velük kapcsolatba hozható politikai agendá(k)ban és politikai környezet(ek)ben betöltött helyzete
helyi és kiterjedtebb kontextus	a szövegek közvetlen kommunikatív kontextusa, továbbá az általuk előidézett, közvetlen és hosszabb távú társas-társadalmi és politikai hatások

Hatalom	
<i>Aspektus</i>	<i>Leírás</i>
a hozzászólás lehetősége (hangunk hallatása)	<ul style="list-style-type: none"> • az érvelő politikai szövegek megjelenítése kapcsán az újság által birtokolt hatalom • az adott politikai szöveg fordítási megbízása és a célnyelvi szöveg megjelenítése révén a fordítók által birtokolt hatalom • a forrás- és célnyelvi szövegek kapcsán az újságírók és a fordítók által megalkotott, reprodukált és megvalósított társadalmi dominancia

Ideológia	
<i>Aspektus</i>	<i>Leírás</i>
társadalmi és személyes hitek	diszkurzív mikroszinten propozíciók formájában található meg; a forrás- és célnyelvben értékelő hiteket és véleményeket tartalmazó propozíciók formájában jelenik meg
az ideológia (és a hatalom) reprodukciója	<ul style="list-style-type: none"> • a forrás- és célnyelvi szöveg érvelésében kifejezett ideológia (és hatalom) • a forrás- és célnyelvi szövegben hatalmi relációkat és/vagy ideológiát kifejező, lexikaválasztás, metaforák, párhuzamok stb. formájában megnyilatkozó stilisztikai jellemzők és metaforikus kifejezések • a forrás- és célnyelvi szövegben potenciálisan az implikátúra által kifejezett implicit és explicit tartalmak • a forrás- és célnyelvi szöveg formulaszerű nyelvezete • a forrás- és a célnyelvi szövegben a „mi” és az „ők” közti különbségtétel érvelés, retorikai jellemzők, lexikaválasztás és a történet narrálása révén történő megvalósulása; az „ő” negatív cselekményeinek erőteljes hangsúlyozása; hiteles szemtanúk szavainak idézése

5. Összefoglalás

Tanulmányunkban részletesen bemutattuk van Dijk CDA megközelítését, annak alaptéziseit és ismérveit, valamint kitértünk ezen megközelítés fordítástudományi vonatkozásaira és fordítástudományi kapcsolódási pontjaira. Ezt követte van Dijk (1993, 1997, 2001, 2003) modelljének, a diskurzus-társadalom hatásmodellnek az ismertetése. Ennek kapcsán bemutattuk a modell alkotóelemeit, illetve azok aspektusait. Meglátásunk és bemutatott érvelésünk szerint a modell adaptált változata elvi síkon sikerrel használható fel a hatalommal és az ideológiával összefüggő szövegnyelvészeti megközelítésű fordítástudományi kutatásokban. Erre alapozva részletesen leírtuk az általunk e célra kifejlesztett fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell, továbbá ismertettük az azt felépítő alkotóelemeket, illetve ezek aspektusait.

Irodalom

- Baker, M. 2006. *Translation and Conflict. A Narrative Account*. London and New York: Routledge.
- Bánhegyi M. 2008. A Translation Studies Oriented Integrative Approach to Canadian Political Discourse. *Across Languages and Cultures* Vol. 9. No. 1. 77–107.
- Bánhegyi M. 2009a. Translation Studies, Power and Ideology: Text Linguistic Trends in the Analysis of Political Discourse. *Filológia.hu (Modern Filológiai Szemle)*. www.filologia.hu/tanulmanyok.
- Bánhegyi M. 2009b. The Translator's Ideology and the Reproduction of Superstructure. *Working Papers in Language Pedagogy* Vol. 3. 28–56.
- Bánhegyi M. 2009c. Imaginative Spaces in Canadian Political Discourse – An Integrative Approach to the Translation of Political Texts. In: Molnár J. (ed.) *Canada in the European Mind. Imaginative Spaces: Canada in the European Mind, Europe in the Canadian Mind*. Brno: Masaryk University. 17–30.
- Bánhegyi M. 2010a. Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzus-elemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány* Vol. 12. No. 1. 16–30.
- Bánhegyi M. 2010b. Politikai szövegek és fordítástudomány 2. rész: Szövegnyelvészeti trendek a politikai diskurzus-elemzés fordítástudományi megközelítése terén. *Fordítástudomány* Vol. 12. No. 2. 24–42.
- van Dijk, T. A. 1993. Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society* Vol. 4. No. 1. 249–283.
- van Dijk, T. A. 1997. Discourse as interaction in society. In: van Dijk, T. A. (ed.) *Discourse as Social Interaction*. Thousand Oaks, USA: Sage Publications. 1–37.
- van Dijk, T. A. 2001. Critical Discourse Analysis. In: Tannen, D., Schiffrin, D., Hamilton, H. E. (eds.) *Handbook of Discourse Analysis*. London: Oxford Blackwell. 352–371.
- van Dijk, T. A. 2003. *Ideology and Discourse – A Multidisciplinary Introduction*. [Online]. Elérhető: <http://www.discourses.org/download/articles/> [utoljára látogatva: 2010. április 29.].
- Fairclough, N., Wodak, R. 1997. Critical Discourse Analysis. In: van Dijk, T. A. (ed.) *Discourse as Social Interaction*. Thousand Oaks, USA: Sage Publications. 258–283.
- Jones, J., Wareing, Sh. 1999. Language and Politics. In: Thomas, L. and Wareing, S. (eds.) *Language, Society and Power: An Introduction*. New York: Routledge. 32–48.